

KAZYS MORKŪNAS

APSO LIETUVIŲ ŠNEKTOS DAIKTAVARDŽIŲ KAITYBA*

Slavų – baltarusių, lenkų, rusų – kalbų (tarmių) aplinkoje esanti BTSR Breslaujōs rajono Ąpsos apylinkių lietuvių šnekta tyrinėtojus domina įvairiais atžvilgiais: tos šnekto santykis su kitomis lietuvių kalbos tarmėmis, kalbos istorijai svarbių senesnių reliktų joje išlikimas, nuolatinį kontaktą su supančiomis kalbomis rezultatai, tolesnė šnekto raida bei likimas ir kt. Dėl to lietuvių kalbininkai, bendradarbiaudami su baltarusių filologais, pastaraisiais dešimtmeciais organizavo keletą moksliinių ekspedicijų bei išvykų į Breslaujos ir gretimus rajonus. Bene geriausių rezultatų pasiekė Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto kompleksinė ekspedycija, dirbusi šiame rajone 1956 m. birželio mėnesį. Jos dalyviai užrašė reikalingą vietinės lietuvių šnekto duomenų „Lietuvių kalbos atlasui“ iš Bužionių, Jūodelėnų, Petkūniškės, Ražavōs, Ūsionių (tyrė Jadvyga Lonskaitė¹ ir Aloyzas Vidugiris), Dvárčinių, Ignotiškės, Misū, Šala-kañdžių (Juozas Senkus ir Kazys Morkūnas), Damošių, Rimašėnų (Elena Grinaveckienė) ir kitų kaimų, surinkta nemaža vietovardžių, kurių daugumas lietuviškos (baltiškos) kilmės. Užrašyta ir vertingos tų vietų etnografinės medžiagos (Angelė Vyšniauskaitė), tautosakos, dainų melodijų (Bronius Uginčius).

Daugelis apklaustųjų vyresniojo (70–90 metų) amžiaus geriau ar menkiau lietuviškai kalbančių asmenų savo pasakojimuose (remdamiesi pačių ir tėvų, senelių atsiminimais) perteikė kelių kartų – nuo XIX a. pabaigos iki XX a. šeštojo dešimtmecio vidurio – išgyventus įvairius politinius, ekonominius ir socialinius įvykius, administracinius pakitimus, vienaip ar kitaip lėmusius ir to regiono lingvistinę situaciją bei jos raidą. Beje, vietas lietuvių šnekto vartojimas per tą laiką silpnėjo, ja kalbančių žmonių skaičius mažėjo. Nors ekspedicijos dalyvių išaiškinta, jog lietuviškai tuo metu mokančių ar suprantančių dar pasitaikė daugiau kaip penkiasdešimtyje Breslaujōs rajono kaimų, tačiau aktyviai ši kalba jau retai kur bevarota. Dėl to svarbu, kad kuo daugiau šios baigiančios nykti lietuvių šnekto duomenų būtų žinoma kalbos mokslui. Šiek tiek informacijos apie Apso ir gretimų apylinkių lietuvių šnekto padėti, minėtos ekspedicijos ir kitų išvykų metu užrašytų kalbos faktų jau yra paskelbta įvairiuose leidiniuose (Grinaveckienė 1960; Lie-

* Straipsnis skiriamas lietuvių kalbininko, vieno iš Apso šnekto tyrinėtojų Juozo Senkaus (1907 07 18–1970 10 29) atminimui.

¹ J. Lonskaitė (ekspedicijos metu – Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto studentė) kilusi iš Breslaujos raj. Ražavos k.

tuvių kalbos tarmės 1970; Jonaitytė, Sudnik 1973; Lietuvių kalbos atlasas 1977, 1982, 1990).

Šio straipsnio autorius, aprašydamas Apso šnekto daiktavardžio kaitybą (linksniavimą), daugiausia rēmësi savo ir J. Senkaus 1956 m. užfiksuotais duomenimis Dvárčinių, Ignotiškių, Misū, Šalakañdžių ir kituose gretimuose kaimuose.

Daiktavardžių vienaskaita ir daugiskaita turi šiuos linksnius: vardininką (vard.), kilmininką (kilm.), naudininką (naud.), galininką (gal.), įnigininką (in.), vidaus esamąjį vietininką, arba inesyvą (viet.), vidaus einamąjį vietininką, arba iliatyvą (il.), ir šauksmininką (šauksm.).

Vidaus einamasis vietininkas Apso šnektoje, kaip ir dideliame kitų rytinių lietuvių šnektų plote, yra labai dažnas. Pašalio esamojo (adesyvo) ir pašalio einamojo (aliatyvo) vietininkų, kurių reliktų yra išlaikiusios kitos rytinių ir pietrytinų pakraščių (Gervęcių, Lazūnų, Zietelos) lietuvių šnekto, Apso apylinkėse neužfiksuota.

Šauksmininko formų išgirsta nedaug ir ne visų kamienų. Daugiskaitos šauksmininkas sutampa su dgs. vardininku. Šauksmininko reikšme kartais pasakomos ir vienaskaitos vardininko formos, pvz.: *ku·mū.t'i.s m'eilū.t'i.s n'ž·š'* (=nešk) *mān'i; trū'b'i:k trū'b'i:k* (sl. 'dūduok, pūsk dūdą'), *mā-na t'e·v'ž·l'i.s*.

Kai kurios linksnių galūnės skiriasi nuo lietuvių literatūrinės kalbos atitinkamų galūnių fonetiškai, yra daugiau ar mažiau pakitusios morfonologiškai (įvairiai sutrumpėjusios).

Fonetiškai daugiausia skiriasi nuo literatūrinės kalbos nekirčiuotos galūnės, turinčios balsius *é*, *o*, be to, kirčiuotos ir nekirčiuotos galūnės su balsiais *é*, *e* po dėsnингai (*l*) bei sporadiškai (*r*, *s*, kartais ir kitų) kietinamų priebalsių.

Balsis *é* tariamas ne visada ir ne visų atstovų vienodai: kirčiuotose galūnėse kartais beveik kaip literatūrinės kalbos *é* (po kai kurių priebalsių net *'e*, *ie*), kartais už jį mažiau įtemptas, siauras (dialektologijos darbuose žymimas *ə*) ar beveik kaip balsis *e*; po sukietėjusių priebalsių – į vidurinę eilę atitrauktas *é* ar *e* (žymima *e* ar *ə*), kartais *a*. Nekirčiuotos galūnės *é* dažniausiai tariamas kaip *e*, rečiau – *ə* (*é*); po sukietėjusių priebalsių – *a*, rečiau *ə* (*e*). Kirčiuotas galūnės balsis *o* kartais tariamas beveik kaip literatūrinės kalbos, kartais su mažesniu ar didesniu balsiu *a* atspalviu (žymima *ɔ*, *â*), nekirčiuotas – kaip *a*, kartais su *o* atspalviu² (*â*). Šiame straipsnyje, paprastinant transkripciją, minėti kirčiuoti balsai žymimi ženkliais *é* (po sukietėjusių priebalsių – *ε*), *o*, nekirčiuoti – *e* (po sukietėjusių priebalsių – *a*), *a³*.

Nekirčiuotų ilgųjų balsių, esančių įvairoje žodžio pozicijose, kiekybė taip pat ne visada ryški – skirtingų šnekto atstovų, dažnai ir to paties atstovo, tie balsiai tariami kartais ilgiau, t. y. ilgi, kartais trumpiau, kaip pusilgiai. Straipsnyje šie balsiai žymėti kaip ilgi (pvz., *a~o*, *e~é*, *i~y,i*, *u~ü*, *u*), o pailginti kirčiuoti trumpieji balsiai – kaip pusilgiai (pvz., *l~i*, *ü~ü*).

² Dėl Ąpso ir gretimų apylinkių lietuvių šnektų *é*, *o* tam tikrose žodžio pozicijose tarimo įvairovimo plg. Lietuvių kalbos atlasas. 1982. P. 44–58 (žemėl. nr. 27–40).

³ Taip minėtus balsius daugiausia yra žymėję J. Senkus ir šio straipsnio autorius, 1956 m. užrašydami šnekto duomenis Dvárčinių, Misū, Šalakañdžių ir gretimuose kaimuose.

Šnektos daiktavardžių linksniavimo sistemoje yra tam tikrų senesnės kaitybos reliktų, t. y. dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje nebevartojamų galūnių (plg. priebalsinių kamienų daiktavardžių linksniavimą). Gana stipri atskirų kamienų mišimo (vienos linksniavimo paradigmų perėjimo į kitą) tendencija.

Toliau duodamos visų kamienų linksnių galūnės ir nurodomas jų tarmiškas tarimas (t.), jeigu jis skiriasi nuo literatūrinės kalbos. Kartu duodama ir visų linksnių fonetinę transkripciją užrašytą pavyzdžių (to paties žodžio ne visada užfiksuočios visų linksnių formos, todėl prie atskirų linksnių pateikiama įvairūs to paties kamieno žodžiai).

š̄ kamienas

Vienaskaita: vard. *-as* (*lú.ngas~lángas, m' i.škas, n' ū.ksmas* 'kalba, šneka'), kilm. *-o*, t. *-a* (*laūka*), naud. *-ui* (*gā-lui*), gal. *-q*, t. *-u* (*dá-rbu*, *lú.ngu*), jn. *-u* (*vaikù, lú.ngu*), viet. *-e*, t. *-i*, po sukietėjusio priebalsio *l* — *-b̄l* (*lauki, šó-n'i, galb̄i*), il. *-an* (*m'iškañ, šó-nan*), šauksm. *-e* (*pař ř'e, vaik'e*).

Daugiskaita: vard. *-ai* (*s'n'igaĩ, v'i-rai*), kilm. *-u* (*vaikū, v'i-rū*), naud. *-am* (*vaiká-m, vaik'elé-nam* 'vaikeliams'), gal. *-us* (*ratùs, vā-karus*), jn. *-ais* (*m'iškaĩs, rā-tais*), viet. *-uos(e)* *-uosa*, il. *-uosna*.

Pastabos: 1. Greta vns. vietininko formos *galb̄i* pasitaiko ir suprielinėjusi forma *galb̄iū*, pvz., *jiř uš'v't-da* (= išvydo) *galb̄i ī d'iřva's labaī d'i.d'el'i: žmō̄.gu*.

2. Vns. šauksmininkas gali turėti ir dalelytę *-ai*, pvz., *t'ě-vai*. Kai kurių daiktavardžių vns. šauksmininkas girdėtas tik su šia dalelyte, pvz., *kū-mai, p'ě-trai* 'Petrai'. Daugiaskiemenių daiktavardžių vartojuamos ir sutrumpėjusios (be galūnės) formos, pvz., *brał'ú.k, d'iedū.k* greta *kaim'i-n'e*.

3. Dgs. vietininko daugiausia užrašyta sutrumpėjusi forma su *-uos* (retesnė su *-uos'*), pvz., *daržuōs* (riegaidė neaiški), *k'etur'az'd'eš'imtuōs m'ě-tuos, m'iš-kuōs, manuōs namuōs* 'mano namuose', *š'auduōs*. Mažiau užfiksuta atvejų, kada vartojuamos ilgesnės šio linksnio formos su *-uose* ar *-uosa*, pvz., *m'iškuos'è || m'iš-kuos'e, muštū.vuos'e, kumpuōsa* 'kampuose'. Dar plg. iš kitų kalbos dalių suprieviškėjusias formas: *d'v'iejes'e* 'dviese', *k'etur'uōsa || k'etur'uōs* 'keturiese'.

4. Dgs. iliatyvo daugiausia vartojuamos formos su *-uosna*, pvz., *m'iškūosna, na-mūosna, rā-tuosna, š'audūosna, šó-nuosna, vain'ūmuosna* 'i Vainiūnas', *zarasūosna* 'i Zarasus'. Rečiau pasakoma su *-uosnan* ar sutrumpėjusi (sutapusi su dgs. vietininko) forma su *-uos*, pvz., *m'iškūosnan, p'el'ekūos* (|| *p'el'ekūosna*) 'i Peleką'.

(i) īš̄ kamienas

Vienaskaita: vard. *-ias* (*k'ě-l'as, s'v'ě-c'as~svēčias*), *-is*, t. *-i.s⁴* (*b'r'ied'i.s, brō'l'i.s, k'iř'v'i.s, mó'l'i.s, pú.n't'i.s~pántis*), *-ys* (*arkl'i-s, gaid'i-s, šul'n'i-s* 'šulinys'), kilm. *-io*, t. *-a* (*k'ě-l'a, dal'g'ă-ka'c'a~dalgiäkočio, gaīdz'a* || *gaid'a*),

⁴ Vns. vardininko galūnės *-is* balsio *i* ilginimas ne visada vienodai ryškus kaip kitose šiaurės rytų lietuvių šnektose – kartais jis pailginamas net iki ilgojo *i* (= *i'~y*), kartais tariamas beveik trumpas.

naud. -*ui* (*k' ē·l'ui*, *pú.n'c'ui*, *gaidz'ui*, su prielinksniu pasakoma ir *p'r'ie mó·l'i* 'prie molio', *p'r'ie s'm'ě·l'i* 'prie smélio'), gal. -*iq*, t. -*u'* (*k' ē·l'u'*), -*i*, t. -*i'* (*k' i.š'k'i*, *gaid'i*), jn. -*iu* (*k' el'ù*, *k' ir'v'ù*, *mó·l'u*, *gaidz'ù*), viet. -*y* (*k' el'ī*, *mó·l'ī*, *šul'n'ī*), il. -*ian* (*k' el'añ* 'kelionén'), -*in* (*paadus'iñ*, *šul'n'iñ*), šauksm. -*i* (*bró·l'i*, *bra·luž' ē·l'i* 'broluželi'), *gaid' ē·l'i*), -*y* (*t'in'g'in'ī*).

Daugiskaita: vard. -*iai* (*k' el'aí*, *pú.n'c'ai*, *gaidz'aí*), kilm. -*ių* (*k' el'ū*, *žō·dz'u'*, *ma:k'es'c'ū*), naud. -*iam* (*s'v'ec'ām*, *bró·l'am*, *pú.n'c'am*, *gaidz'ām*), gal. -*iūs* (*s'v'ec'ūs*, *b'r'iedz'us*, *gaidz'ūs*, *ā·rk'l'us*), jn. -*iais* (*k' el'aís*, *žō·dz'aís*, *gaidz'aís*), viet. -*iuos(e)* (*rug'uōs'e*, *šalakuūdz'uos* 'Šalakandžiuose'), il. -*iuosna(n)* (*s'v'ec'-iuosna*, *kū.p'iš'k'uosna* 'i Kupiški', *a·buol'uosna~obuoliuosna*, *puod'el'uosnan* 'i puodelius'). Dél vietininko ir iliatyvo dar plg. pastabas prie ō kamieno.

ā, īā kamienai

Šių kamienų daiktavardžių linksnių galūnės yra tos pačios, tik ā-kamienių žodžių jos yra po kietų priebalsių, o īā-kamienių – po suminkštėjusių priebalsių.

Vienaskaita: vard. -*a* (*l'intà~lentà*, *naudà* 'grūdai', *bó·ba*; *p'ir'k'ā*, *val'dz'ā~valdžiā*, *kó·ja*), kilm. -*os*, t. -*ō·s*, -*a·s* (*galvō·s*, *dúona·s*; *p'ir'k'ō·s*, *kó·ja·s*), naud. -*ai* (*ruñkai~rañkai*, *val'dz'ai*), gal. -*q*, t. -*u'* (*gá·lvu*, *val'dz'u'*), jn. -*a*, t. -*u* (*lazdù*, *dúonu*; *val'dz'ù*, *kó·ju*), viet. -*oj*, t. -*ō·j*, -*a·j* (*l'intō·j*, *ruñkaj*; *p'ir'k'ō·j*, *sá·uja·j*), il. -*on*, t. -*ō·n*, -*a·n* (*galvō·n*, *kä·ktan*; *p'ir'k'ō·n*, *sá·uja·n*), šauksm. -*a* (*k' ē·ltava* 'gyvuly').

Daugiskaita: vard. -*os*, t. -*a·s* (*d'iēna·s*, *val'dz'a·s*), kilm. -*u*, t. -*u'* (*av'ižū·má·lkū*; *val'dz'ū*, *kó·ju*), naud. -*om*, t. -*ō·m*, -*a·m* (*d'ienō·m*, *ruñka·m*; *val'dz'ō·m*, *sá·uja·m*), gal. -*as* (*trwšās~trqšās*, *ā·v'ižas*; *val'dz'as*, *kó·jas*), jn. -*om*, t. -*ō·m*, -*a·m* (*barzdō·m*, *maš i.nā·m*; *val'dz'ō·m*, *kó·ja·m*), viet. -*os(e)*, t. -*o·s'e*, -*a·s'e*, -*o·s*, -*a·s* (*av'ižo·s'è*, *ruñka·s'e*, *sá·mana·s'e* greta *av'ižō·s*, *ruñka·s*; *p'ir'k'o·s'è*, *sá·uja·s'e* greta *p'ir'k'ō·s*, *sá·uja·s*), il. -*osna*, t. -*ō·sna*, -*a·sna* (*av'ižō·sna*, *jíena·sna~lēnosna*; *p'ir'k'ō·sna* || *p'ir'k'a·sna*). Vienas pastarojo linksnio pavyzdys užfiksotas su -*osan* (*daubō·san*). Dél dgs. vietininko ir iliatyvo dar plg. pastabas prie ō kamieno.

ē kamienas

Dél galūnių balsių *e*, ē po sukietėjusių priebalsių tarimo ir transkribavimo plg. p. 92.

Vienaskaita: vard. -*ē*, t. -*ě*, *ě·*, -*e*, -*a·* (*buož'ě*, *skrud'elē* 'skruzdėlē', *vū.p'e~ūpē*, *skarā·la·*, *pumpū.ra·*, *pū.sa*'), kilm. -*ēs*, t. -*ě·s*, -*ě·s*, -*e·s*, -*a·s* (*kat'ě·s*, *skrud'elē·s*, *ž'ě·m'e·s*, *skarā·la·s*), naud. -*ei*, t. -*ei*, -*ai* (*vū.p'e'i*, *žō·lai*), gal. -*i*, t. -*i'*, -*bi* (*ká·r'v'i*, *kum'ě·lbi*, *pū.sbi*), jn. -*e*, t. -*i*, -*bi*, -*i*, -*bi* (*dal'g'i*, *ras'elbi*, *pusbi*, *ká·r'v'i*, *žō·lbi~žolē*), viet. -*ej*, t. -*ěj*, -*ěj*, -*e·j*, -*a·j* (*draug'ěj*, *ža·lēj*, *pō·gl'i·n'e·j* 'paeglynėje', *skarā·la·j*, *pakalnaj*, *k'epū.ra·j*), il. -*ēn*, t. -*ě·n*, -*ě·n*, -*e·n*, -*a·n* (*paup'ě·n*, *s'k'i·lē·n*, *ž'ě·m'e·n*, *sá·ula·n*, *k'epū.ra·n* || *k'epū.r'e·n*), šauksm. -*e*, t. -*e*, -*a* (*kä·t'e*, *ku·mū.t'e*, *k'aüla*, *s'esut'ě·la* 'sesutèle'). Daugiaskiemenių daiktavardžių šauksmininkas pasakomas ir be galūnės, pvz., *bā·but* (= bobute, hibr.).

Daugiskaita: vard. -*ēs*, t. -*e's*, -*a's* (*ká·r'v'e's*, *rā·gut'e's* ‘rogės’, *k'aūla's*), kilm. -*ių*, t. -*ū*, -*u'* (*raguc'ū*, *lā·p'u'*), naud. -*ém*, t. -*ē'm*, -*e'm*, -*a'm* (*buož'ē'm*, *varlē'm*, *ká·r'v'e'm*, *av'ē'la'm*), gal. -*es*, t. -*ēs*, -*ās*, -*as* (*ž'ēm'ēs*, *av'elās*, *ká·r'v'es*, *skru.d'elas*), jn. -*ēm*, t. -*ē'm*, -*ē'm*, -*e'm*, -*a'm* (*kat'ē'm*, *stabulē'm* ‘stebulémis’, *v'iř-v'e'm*, *ak'ē'la'm*), viet. -*ēs(e)*, t. -*ē's'ē*, -*e's'ē*, -*a's'ē*, -*ē's*, -*ē's*, -*e's*, -*a's* (*draug'ē's'ē*, *stabule's'ē*, *kuok'ī.n'e's'e*, *skarā'la's'e*, *duob'ē's*, *s'k'i:lē's*, *rā·gut'e's*), vieną kartą užfiksuota su -*ēsa* (*rā·gut'e'sa*), il. -*ēsna*, t. -*ē'sna*, -*e'sna*, -*a'sna* (*duob'ē'sna*, *stabulē'sna*, *kuok'ī.n'e'sna*, *skarā'la'sna*).

i kamienas

Vyriškosios giminės *i*-kamienių daiktavardžių atskirų linksnių galūnės dažnai pakeičiamos (*j*)*ō*-kamienių, o moteriškosios giminės – *īā*- ar *ē*-kamienių daiktavardžių galūnėmis. Vienaskaitos kilmininkas ir daugiskaitos vardininkas kartais pasakomas ir su priebalsinių kamienų galūne (plg. „Priebalsiniai kamienai“).

Vienaskaita: vard. -*is*, vyr. giminės ir -*ys* iš *ijō* kamieno (*duñ't'is* ~ *dañtis* || *dun't'i:s*, *d'ē·b'es'is* || *d'eb'es'i:s*, *vag'is*; *ak'is*, *aus'is*, *vū.n't'is* ~ *ántis* || *vū.n't'e:*, *žuv's'is* || *žuv's'is* ~ *žqsis*, *žuv'is*); kilm. su senesniaja *i* kamieno galūne -*ies* užfiksotas tik moteriškosios giminės daiktavardžių (*vū.n't'ies*, *š'ir'd'iēs*, *žuv'iēs*), o vyriškosios giminės su (*j*)*ō* kamieno (*duñta:*, *d'ē·b'es'a*, *vā:g'a*); naud. turi tik naujesnes galūnes: vyriškosios giminės žodžiai -*ijō* kamieno (*duñ'c'ui* || *duñcui*, *vā:g'ui*, *ž'v'ē'r'ui*), moteriškosios giminės – *īā*, kartais – *ē* kamieno (*aūsai* ~ *aūsei*, *p'iř-c'ai*, *vū.gn'ai* ~ *ūgniai*, *žū:s'ai* ~ *žqisiai* || *žū:sai* ~ *žqsei*); gal. -*i* (*vā:g'i:*, *vū.gn'i:*); jn. -*im* (*š'ir'd'iṁ*, *v'i:t'iṁ*, *žuv'iṁ*) greta naujesnės ir, atrodo, dažnesnės moteriškosios giminės žodžių galūnės -*ia*, t. -*u* (*š'ir'dz'ù* || *š'ir'dz'u*, *v'i:t'ù*, *aus'ù*, *nakc'ù*, *puš'ù*, *vugn'ù*, *nó:s'u*, *vū.n'c'u*, *ak'ù* || *ak'i*, kur -*i* ~ -*e* iš *ē* kamieno vns. įnagininko), o vyriškosios giminės žodžių – -*iu* (*vag'ù*); viet. -*y* (*p'ir't'i*, *š'ir'd'i*, *krús'n'i* ‘krūsnyje’, *nó:s'i*), kai kur -*yy*, t. -*ī:i*, -*i:j* (*ak'i:j*, *š'ir'd'i:j*, *nó:s'i:j*); il. -*in* (*p'ir't'iñ*, *krús'n'in*, *nó:s'in*); šauksm. formų neužfiksuota.

Daugiskaita: vard. -*ys*, t. -*i:s* (*duñ't'i:s*, *aūs'i:s*, *dū:r'i:s*, *n'ī:t'i:s*, *smā:g'en'i:s* ‘smegenys’, *šā:kn'i:s*, *vū.gn'i:s*, *vū.n't'i:s* || *vū.n't'e:s* ~ *ántes*, *žū.v'i:s*), vyriškosios giminės žodžiai ir su naujesne galūne -*iai* (*vag'āi*); kilm. -*ių*, kai kurių žodžių su -*ų*, t. y. su kietu prieš galūnę priebalsiu pagal priebalsinių kamienų dgs. kilmininko formas (*dun'c'ū* || *duntū*, *vag'ū*, *p'ir'c'ū*, *ká·r'c'u*, *aus'ū* || *ausū*, *žuv'ū* || *žuvū*, bet tik tai *dū.ru*, *šaknū*, *žusū*); naud. -*im* (*dun't'i.m*, *d'eb'es'i.m*, *vag'i.m* || *vag'ā:m*, *krut'i.m*, *dū.r'im*, *vū.n't'im*); gal. -*is* (*dun't'is*, *vag'is*, *ak'is*, *dur'is*, *žuv'is*, *kár't'is* ir *žu:sās* ~ *žqses* su -*es* iš *ē* kamieno); jn. -*im* (*dun't'iṁ*, *d'eb'es'iṁ*, *ak'iṁ*, *aš'iṁ*, *aus'iṁ*, *žuv'iṁ*, *b'i.t'im*, *dū.r'im*, *nó:s'im*), vyriškosios giminės ir su -*(i)ais* iš (*j*)*ō* kamieno (*dun'c'aīs* || *duntaīs*, *d'eb'es'aīs*); viet. -*ysu*, -*yse*, -*ysa* (*aš'm'en'i:sù*, *p'ir't'i:s'ē*, *us'or'n'i:s'ē* ‘Ūsionyse’, *ak'i:sà*, *aus'i:sa*, *dū:r'i:sa*); il. -*ysna* (*ak'i:sna*, *dur'i:sna*; su šia galūne užrašytas ir daiktavardžio žmónės dgs. iliatyvas *žma:n'i:sna*).

(i) u kamienas

Nuosekliau su *u* ir *ju* kamienų galūnėmis vartojamos vienaskaitos formos. Daugiskaitos linksniai yra daugiau paveikti *o* ir *jo* kamienų įtakos. Atskirų vienaskaitos ir daugiskaitos linksnių užrašyta nedaug pavyzdžių (beveik visi jie ir pateikiami).

Vienaskaita: vard. *-us*, *-ius* (*alūs*, *dungūs* ~ *dangūs*, *l'ietūs*, *m'edūs*, *su'nūs* || *sū'nus*, *v'idūs*, *v'iršūs*, *tuřgus*, *žmō'gus*; *jáujus* 'jauja', *p'ěč'us*, *s'p'iēc'us* || *š'p'iēc'us* 'spiečius', *val's'c'us* ~ *valšcius*, *ž'v'i'r'us*); kilm. *-aus*, *-iaus* (*alaūs*, *dungaūs*, *l'ietaūs*, *tuřgaūs* || *turgaūs*, *žmā'gaūs*; *p'ěč'aus*, *sō'dz'aus*), retesnės formos su *o* kamieno galūne (*m'ěda*, *sú'na*); naud. *-ui*, *-iui* (*sú'nui*, *žmō'gui*; *p'ěč'ui*); gal. *-u*, *-ių* (*sú'nu*, *žmō'gu*; *p'ěč'u*); įn. *-um* (*sú'num* || *sú'num*, *v'iršum*, *žmō'gum*) ir *-iu* iš *jo* kamieno (*val's'c'ù*); viet. *-uj*, *-iuj* (*v'idūj* ar *v'idoū*, *v'iršuj*; *jáujuj*, *sō'dz'uj*); il. *-un*, *-iun* (*v'idoū*, *v'iršuñ*, *tuřgun*; *p'ěč'un*); šauksm. *-au* (*žmā'gaū* || *žmō'gau*).

Daugiskaita: vard. *-ūs* (*p'iētu's*), dažnesnės formos su (i) *o* kamieno galūne (*p'ietaī*, *surnāi*, *tuřgai*; *s'p'iec'aī* || *š'p'iēc'ai*, *val's'c'ai*); kilm. *-u*, *-ių* (*p'ietū*, *surnū*; *s'p'iēc'w*, *val's'c'w*), naud. užfiksujotos formos tik su (i) *o* kamieno galūne (*p'ietām*, *surnām*; *s'p'iēc'am*); gal. *-us*, *-ius* (*p'ietūs* || *p'iētus*, *sú'nus*; *s'p'iec'us*); įn. *-um* (*sú'num*) greta formą su (i) *o* kamieno galūne (*p'ietaīs*, *surnāīs*; *s'p'iēc'ais*); vietininko ir iliatiyvo formą neužrašyta.

Priebalsiniai kamienai

Priebalsinių kamienų daiktavardžiai dar yra išlaikę atskirų linksnių senesniųs galūnes. Ypač dažnos vns. kilmininko ir dgs. vardininko formos su priebalsinių kamienų reliktu – galūne *-es* (po *r*, *s* kartais tariama *-as*). Tačiau greta senesniųjų formų dažnai vartojamos ir naujesnės, su kitų kamienų galūnėmis. Dalis linksnių jau yra visiškai priderinti prie kitų kamienų: vyriškosios giminės daiktavardžiai dažniausiai turi (i) *o* ar *i*, moteriškosios giminės – dažniausiai *i*, kartais *jā*, *ē* kamienų galūnes.

Toliau pateikiami žodžiai, kurie turi daugiau ar mažiau išlaikę priebalsinių kamienų kaitybos liekanų ir kurių linksniavimo paradigmos (ar užfiksujotas atskirų linksnių formos) rodo būdingesnius kamienų mišimo atvejus. Be iš seno priebalsiniams kamienams priklausiusių daiktavardžių, duodami ir kitų kamienų žodžiai, kurių atskiri linksniai priebalsinio linksniavimo galūnes yra gavę naujai. Su naujomis priebalsinio linksniavimo galūnėmis daugiausia pasitaiko *i* kamieno žodžių.

Vienaskaita: vard. *akmuō* (rt. *akm'en'i's*), *p'iemuō*, *ruduō*, *šuō* || dž. *šuvā* (rt. *šun'is*), *t'ešmuō*, *vunduō* || (nj.?) *vanduō*, *dukt'ě*, *s'esuō* || dž. *sasuō*; kilm. *rud'en'ēs* (|| *rū.d'en'es*), *dukt'erās* (|| *dū.kt'eras*), *sasar'ēs* || *sasarās* ir naujesnės formos: *ā'km'en'a'*, *p'iem'en'a'*, *šū.n'a'*, *v'ú.n'd'en'a'*, *ú.n'd'en'a'* (|| *van'deñs*), *t'ě.s'm'en'aus*; su priebalsinių kamienų galūne *-es* dar užrašyta *i*-kamieniai daiktavardžiai *dun't'ēs* || *dun't'es* (*b'e v'ienā* *dun't'ēs*), *šakn'ēs*, *š'ir'd'ēs*; naud. *p'iem'en'ui*, *rū.d'en'ui* (su prielinksniu – *lig rū.d'en'ei*), *šū.n'ui*, *vú.n'd'en'ui*, *dū.kt'erai* ~ *dükterei* || *dū.kt'erai* ~ *dükteriai*, *sā'sarai* || *sā'sar'ai*; gal. *ā'km'en'i'*, *rū.d'en'i'*, *šū.n'i'*,

vú.n' d'en'i·, dū.kt'er'i·, sā·sar'i·; įn. ā·km'en'u, p'iem'en'u, šun'ù, vú.n' d'en'u, dū.kt'er'u~dūkteria; viet. vun'd'en'i· || vun'd'en'i·j, il. m'ē·nas'in 'mēnesin', vun'-d'en'iñ; šauksm. formų neužfiksuota.

Daugiskaita: vard. ā·km'en'es, ā·š'm'en'es, p'iem'en'es, šū.n'es, dū.kt'er'es || dū.kt'eras, sā·sar'es || sā·saras ir naujesnės formos: ā·km'en'i·s, akm'enaī, ā·š'-m'en'i·s, aš'm'enaī, p'iem'enaī, t'eš'm'enaī, dū.kt'er'i·s; su priebalsinių kamienų galūne -es dar užrašyta: duñ't'es, aūs'es, dū.ras, pū.š'es, žū·s'es || žū·sas, žū.v'es; kilm. akm'enū, vun'd'enū, dukt'erū; naud. rud'en'i.m, šun'i.m, dukt'er'i.m || dukt'er'ē.m, sasar'i.m; gal. p'iem'en'is, dū.kt'eras~dūkteres (-es iš ē kamieno); įn. akm'en'iñ, dukt'er'iñ, sasar'iñ greta vyriškosios giminės formų akm'enaīs, p'iem'enaīs; viet. ir il. formų neužrašyta (plg. i, ū ir kitų kamienų šių linksnių formas).

Be daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos linksnių, dar kartais vartojamas dviskaitos vardininkas-galininkas. Sakinių ar frazių su dviskaitos vardininko-galininko formomis užfiksuota nedaug ir ne su visų kamienų daiktavardžiais: já·i dū dā·iktu dā·r'e·; jaū š'iēm'et bū.vām du kartū; m'ētru· du š'imtū; pa· du šimtū grā·mu·; du ž'en'i·kù (sl. 'du jaunikius, du galinčius vesti') tur'ù; pa· du rubl'ù. Daug dažniau ir su skaitvardžiais du (dvi), abu (abi) bei jų variantais vartojamos daugiskaitos vardininko ar galininko formos, pvz., mā·na· du sū·nu·s įj dukt'ē· ji·rā; dū.jena· (~dūjano) su·naī bū.vā·; šit'iē dū vaik'el'ē·nai g'eraī n'ūrk'a (kalba) l'ietū.v'iškai; až až'er'ē'l'a· du v'eřstai būs (už ežerėlio du varstai bus); du š'imtaī bū.vā·; du š'imtūs gavaū; ā·nas v'erktū·b'e (jis verktų) d'v'i diē·nas; dū.kt'eras (~dūkteres 'dukterys') d'v'i l'i·ka·; ab'i sā·saras (~sē·seres 'seserys') g'i·v'ē·na.

* * *

Āpso šnekto daiktavardžio kaityba iš esmės mažai kuo skiriasi nuo Dūkšto, Tverčiaus ir kitų gretimų Lietuvos apylinkių šnekto daiktavardžio kaitybos (Lietuvių kalbos atlasas 1990). Tai rodo (kaip ir tam tikri fonetikos, kiti gramatikos reiškiniai), kad Āpso šnektą yra minėtų lietuvių šnekto tēsinys. Kai kurių daiktavardžių kamienų linksniavimo paradigmose gausėniams paralelinių formų (plg. dar tokias, tiesa, vyresniųjų atstovų retai pasakomas formos, kaip žu·saī 'žąsys') atsiradimui, be kitų priežasčių, įtakos gali turėti ir silpnėjantis lietuvių kalbos mokejimas.

LITERATŪRA

Grinaveckienė E. Kai kurios Apso tarmės būdingesnės ypatybės // Lietuvos TSR Mokslo Akademijos darbai. A serija. 1960. T. 2 (9). P. 173–191.

Jonaitytė A., Sudnik T. Apie vieną lietuvių–lenkų kalbų interferencijos atvejį // Baltistica. 1973. T. 9 (1). P. 75–77.

Lietuvių kalbos atlasas T. 1: Leksika. V., 1977; T. 2: Fonetika. V., 1982; T. 3: Morfologija. V., 1990.

Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija. V., 1970. P. 392–394.

ФЛЕКСИЯ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЛИТОВСКОМ ГОВОРЕ ОКРЕСТНОСТЕЙ ОПСЫ

Резюме

На основе диалектологических данных, собранных во время комплексной экспедиции сотрудников Института литовского языка и литературы АН ЛитССР в Браславском р-не (БССР) в 1956 г., описывается система склонения имен существительных литовского говора окрестностей Опсы (лит. *Āpsas*). Наиболее характерными особенностями склонения имен существительных данного говора являются следующие:

1. Наличие некоторых архаических форм, напр., родительный падеж единственного числа и именительный падеж множественного числа с окончанием *-es* имен существительных с основой на согласный (ср. род. п. ед. ч. *rud'en'ēs* 'осени', *sasar'ēs* || *sasarās* 'сестры', им. п. мн. ч. *ā'km'en'es* 'камни', *sā'sar'es* || *sā'saras* 'сестры'); предложный (местный) падеж (инессив) множественного числа с формантом *-su* (правда, зафиксированный только в именах существительных с основой на *-i*: *aš'm'en'i'sū* 'в лезвиях' наряду с более часто употребляемыми формами *p'ir'i't'i's'ē* 'в банях', *ak'i'sā* 'в глазах', а также сокращенными формами *m'iškuōs* 'в лесах', *ruñka's~rañkos* 'в руках') и др.

2. В парадигмах имен существительных с основами на *-i*, *-(l)u* и на согласный часто употребляются параллельные формы, т. е. наряду с более древними формами — и различные новые, возникшие под влиянием других парадигм.

3. Кроме форм единственного и множественного числа, изредка употребляются формы двойственного числа (чаще всего формы именительного и винительного падежей с числительным *du* 'два', напр., *bý.va'm du kartū* 'были два раза').

В сущности система склонения имен существительных данного говора мало отличается от склонения соседних литовских говоров на территории ЛитССР, т. е. говоров окрестностей Дукштаса (*Dūkštas*), Тверячюса (*Tverēcius*) и др.